

Original Article

ग्रामीण उपजीविका: एक अभ्यास

डॉ. रुपाली गोवर्धन दिकोंडा

सहयोगी प्राध्यापक आणि अर्थशास्त्र विभागप्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय माढा.जि.सोलापूर.

Manuscript ID:

IJAAR-B130389

ISSN: 2347-7075

Impact Factor – 8.141

Volume - 13

Issue - 3

January – February 2026

Pp. 579 - 586

Submitted: 20 Jan.2026

Revised: 04 Feb. 2026

Accepted: 10 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

Corresponding Author:

डॉ. रुपाली गोवर्धन दिकोंडा

Quick Response Code:

Website: <https://ijaar.co.in/>

DOI: 10.5281/zenodo.20322727

DOI Link:

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20322727>

Creative Commons

सार:

सामान्यतः, देशाचे दोन भाग असतात. एक शहरी भाग आणि दुसरा ग्रामीण भाग, आणि या भागांमध्ये गरजेनुसार किंवा उपलब्धतेनुसार विविध प्रकारच्या उपजीविकेच्या संधी उपलब्ध असतात. ग्रामीण उपजीविका म्हणजे गावातील रहिवासी आपली कुटुंबे चालवण्यासाठी वापरत असलेल्या विविध उत्पन्न-निर्मिती करणाऱ्या क्रियाकलाप, जसे की शेती, पशुपालन, कारागिरी आणि स्थानिक सेवा. प्रामुख्याने शेतीवर आधारित असलेल्या, ज्यात भारताच्या ४३% लोकसंख्येला रोजगार मिळतो, या उपजीविकांमध्ये आर्थिक जोखीम व्यवस्थापित करण्यासाठी व्यापार, हस्तकला आणि छोटे व्यवसाय यांसारख्या गैर-शेती कामांचाही समावेश होतो. ग्रामीण उपजीविका भारताच्या वेगवान आर्थिक विस्तारामुळे ग्रामीण लोकसंख्येला सामावून घेण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे, जी प्रामुख्याने पावसावर आधारित शेती हे उत्पन्नाचे मुख्य साधन असलेल्या ठिकाणी केंद्रित आहे. तथापि, जमीन, पाणी, सुधारित निविष्टा आणि तंत्रज्ञान, आणि सूक्ष्म-वित्तपुरवठा यांसारख्या उत्पादक संसाधनांपर्यंत मर्यादित आणि असमान प्रवेश, तसेच दुष्काळ आणि इतर नैसर्गिक आपत्त्यांमुळे गरिबी कायम आहे. कमी साक्षरता आणि कौशल्यांमुळे लोक गरिबीतच राहतात, ज्यामुळे ते त्यांचे मूलभूत हक्क मिळवू शकत नाहीत किंवा पैसे मिळवून देणाऱ्या किंवा मालमत्ता निर्माण करण्यास मदत करणाऱ्या अतिरिक्त कामांमध्ये सहभागी होऊ शकत नाहीत. हे केवळ गरिबी निर्मूलनापुरते मर्यादित नाही. लोकांनी स्वतःच्या पायावर उभे राहणे आणि स्वतःचा विकास करणे सर्वात महत्त्वाचे आहे. अनेकदा, ग्रामीण समुदायातील लोकांकडे ज्ञान असते, परंतु त्यांना त्यांचे ज्ञान वापरण्यासाठी पुरेशा संधी उपलब्ध नसतात.

मुख्य शब्द: ग्रामीण उपजीविका, क्रियाकलाप

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License (CC BY-NC-SA 4.0), which permits others to remix, adapt, and build upon the work non-commercially, provided that appropriate credit is given and that any new creations are licensed under identical terms.

How to cite this article:

डॉ. रुपाली गोवर्धन दिकोंडा. (2026). ग्रामीण उपजीविका: एक अभ्यास. *International Journal of Advance and Applied Research*, 13(3), 579 - 586. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20322727>

प्रस्तावना:

सामान्यतः, देशाचे दोन भाग असतात. एक शहरी भाग आणि दुसरा ग्रामीण भाग, आणि या भागांमध्ये गरजेनुसार किंवा उपलब्धतेनुसार विविध प्रकारच्या उपजीविकेच्या संधी उपलब्ध असतात. ग्रामीण उपजीविका म्हणजे गावातील

रहिवासी आपली कुटुंबे चालवण्यासाठी वापरत असलेल्या विविध उत्पन्न-निर्मिती करणाऱ्या क्रियाकलाप, जसे की शेती, पशुपालन, कारागिरी आणि स्थानिक सेवा. प्रामुख्याने शेतीवर आधारित असलेल्या, ज्यात भारताच्या ४३% लोकसंख्येला रोजगार मिळतो, या उपजीविकांमध्ये आर्थिक जोखीम

व्यवस्थापित करण्यासाठी व्यापार, हस्तकला आणि छोटे व्यवसाय यांसारख्या गैर-शेती कामांचाही समावेश होतो. ग्रामीण उपजीविका: भारताच्या वेगवान आर्थिक विस्तारामुळे ग्रामीण लोकसंख्येला सामावून घेण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे, जी प्रामुख्याने पावसावर आधारित शेती हे उत्पन्नाचे मुख्य साधन असलेल्या ठिकाणी केंद्रित आहे. तथापि, जमीन, पाणी, सुधारित निविष्टा आणि तंत्रज्ञान, आणि सूक्ष्म-वित्तपुरवठा यांसारख्या उत्पादक संसाधनांपर्यंत मर्यादित आणि असमान प्रवेश, तसेच दुष्काळ आणि इतर नैसर्गिक आपत्त्यांमुळे गरिबी कायम आहे. कमी साक्षरता आणि कौशल्यांमुळे लोक गरिबीतच राहतात, ज्यामुळे ते त्यांचे मूलभूत हक्क मिळवू शकत नाहीत किंवा पैसे मिळवून देणाऱ्या किंवा मालमत्ता निर्माण करण्यास मदत करणाऱ्या अतिरिक्त कामांमध्ये सहभागी होऊ शकत नाहीत. हे केवळ गरिबी निर्मूलनापुरते मर्यादित नाही. लोकांनी स्वतःच्या पायावर उभे राहणे आणि स्वतःचा विकास करणे सर्वात महत्त्वाचे आहे. अनेकदा, ग्रामीण समुदायातील लोकांकडे ज्ञान असते, परंतु त्यांना त्यांचे ज्ञान वापरण्यासाठी पुरेशा संधी उपलब्ध नसतात.

संशोधन पद्धती:

हा अभ्यास दुय्यम साधनसामग्रीवर आधारित आहे. या अभ्यासात उपलब्ध साहित्य गोळा करून त्याचे पुनरावलोकन करण्यात आले. या शोधनिबंधाच्या विविध स्रोतांमध्ये महाराष्ट्र शासनाची विविध प्रकाशने, वेगवेगळी पुस्तके आणि संकेतस्थळे यांचा समावेश आहे, ज्यांचा अभ्यासाच्या गरजेनुसार विचार करून वापर करण्यात आला आहे.

उपजीविका म्हणजे काय?

उपजीविका म्हणजे अशा क्रियाकलाप, मालमत्ता आणि संसाधनांपर्यंतची पोहोच, जे एकत्रितपणे एखाद्या व्यक्तीला किंवा कुटुंबाला मिळणारे जीवनमान निश्चित करतात (एलिस १९९८). जेव्हा एखाद्या व्यक्तीचा विचार केला जातो, तेव्हा उपजीविका म्हणजे त्या व्यक्तीची जीवनातील मूलभूत गरजा, जसे की अन्न, पाणी, निवारा आणि वस्त्रे मिळवण्याची क्षमता. त्यामुळे, अन्न शोधणे, पाणी शोधणे, निवारा, वस्त्रे आणि मानवी अस्तित्वासाठी आवश्यक असलेल्या सर्व गरजा पूर्ण करण्यासाठी वैयक्तिक आणि कौटुंबिक स्तरावर केल्या जाणाऱ्या सर्व क्रियाकलापांना उपजीविका म्हटले जाते.

ग्रामीण उपजीविकेचे प्रकार:

ग्रामीण भागात लोकांना उपजीविका मिळवण्याचे विविध मार्ग आहेत. ग्रामीण भाग म्हणजे असे क्षेत्र जे आधुनिक तंत्रज्ञानानुसार अजून तितके विकसित झालेले नाहीत आणि जिथे खूप कमी कारखाने आणि उद्योग आहेत व काही आधुनिक नोकऱ्या आहेत. ग्रामीण भागात विविध शेती आणि बिगरशेती कामे उपलब्ध आहेत, ज्यांचा उपयोग लोक आपले जीवन जगण्यासाठी करतात.

ग्रामीण उपजीविकांचे सामान्यतः- दोन मुख्य श्रेणींमध्ये वर्गीकरण केले जाते:

शेती-संबंधित उपक्रम:

- **शेती:-** भारतातील सुमारे ८०% ग्रामीण कुटुंबांसाठी उत्पन्नाचा प्राथमिक स्रोत, ज्यामध्ये पेरणी, तण काढणे आणि कापणी यांचा समावेश असतो.हा ग्रामीण भारतातील उपजीविकेचा प्रमुख स्रोत आहे, परंतु एकमेव नाही. शेतकरी आपल्या जमिनीवर शेतीची कामे करतात

आणि पेरणी, निंदणी, कापणी इत्यादी करून हंगामाच्या शेवटी नफा मिळवतात. कधीकधी, खराब हवामान किंवा मान्सूनमुळे त्यांची पिके नष्ट होतात आणि त्यांना खूप त्रास सहन करावा लागतो. त्यांना दुग्धव्यवसायासारख्या उत्पन्नाच्या इतर स्रोतांवरही अवलंबून राहावे लागते.

- **पशुपालन आणि दुग्धव्यवसाय:-** दूध, अंडी आणि मांसासाठी पाळीव प्राणी पाळणे आणि ते गावातील सहकारी संस्थांना विकणे. ग्रामीण भागात लोक हे व्यवसाय देखील करतात, कारण ते सहसा पाळीव प्राणी पाळतात. ते गायी, म्हशी किंवा शेळ्या इत्यादींचे दूध विकतात. इतकेच नाही, तर मध उत्पादनासाठी ग्रामीण भागात मधमाशी पालन देखील मोठ्या प्रमाणावर केले जाते.
- **मासेमारी आणि वनीकरण:-** किनारी भागात राहणाऱ्या लोकांसाठी मत्स्यपालन हा देखील उत्पन्नाचा एक प्रमुख स्रोत आहे. हे घरगुती आणि व्यावसायिक दोन्ही कारणांसाठी केले जाते. काही मच्छीमार निर्यात देखील करतात.

बिगर-शेती उपक्रम:

- **शेतमजूर:-** हे असे लोक आहेत ज्यांच्या मालकीची शेतजमीन नसते आणि ते विशिष्ट हंगामात इतर शेतकऱ्यांच्या शेतात काम करतात. ते भारतातील ग्रामीण लोकसंख्येच्या दोन-पंचमांश आहेत. त्यांच्याकडे कायमस्वरूपी नोकऱ्या नसतात, तर पेरणी किंवा कापणीच्या हंगामासारख्या हंगामी नोकऱ्या असतात. वर्षाचे उर्वरित दिवस ते बेरोजगार असतात, ज्यामुळे हंगामी बेरोजगारी निर्माण होते.
- **पैशांची देवाणघेवाण:-** गावांमध्ये श्रीमंत शेतकरी देखील असतात, ज्यांच्या मालकीची मोठी जमीन असते

आणि ते काम करण्यासाठी अनेक लोकांना कामावर ठेवतात किंवा कधीकधी त्यांच्या मालकीचे गिरण्या किंवा उद्योग देखील असतात. हे श्रीमंत शेतकरी इतर लोकांनाही पैसे कर्ज देतात आणि मोठा व्याजदर आकारून समाजातील दुर्बळ घटकांचे शोषण करतात.

- **हस्तकला:-** भारताला एक मोठा वारसा आणि संस्कृती लाभली आहे, आणि देशाच्या प्रत्येक कोपऱ्यात प्रचंड प्रतिभा आहे. हस्तकला हा देखील ग्रामीण भागातील उत्पन्नाचा एक महत्त्वाचा स्रोत आहे, ज्या हातांनी बनवल्या जातात, जसे की मातीची भांडी बनवणे, टोपल्या बनवणे, विणकाम, छपाई, चित्रकला इत्यादी. हस्तकलेतील उपजीविकेच्या संधी त्या प्रदेशाचा वारसा आणि संस्कृती तसेच त्या व्यक्तीच्या कौशल्यावर अवलंबून असतात. बहुतेक हस्तकला वस्तू महाग असतात आणि भारतातील पर्यटन स्थळांवर अनेक पर्यटकांना आकर्षित करतात. लघु आणि कुटीर उद्योग: हे असे उद्योग आहेत जे घरांमध्ये चालवले जातात आणि कुटुंबातील सदस्य त्यात योगदान देतात, जसे की मातीची भांडी बनवणे किंवा टोपल्या विणणे, फर्निचर, शाली, चट्या, टोप्या, लोकरीचे किंवा क्रोशेचे काम इत्यादी. कोणताही छोटा व्यवसाय सुरू करण्यासाठी मोठ्या गुंतवणुकीसाठी भांडवलाची किंवा मोठ्या जागेची आवश्यकता नसते आणि मजूर कामावर ठेवण्याचीही गरज भासत नाही, कारण कुटुंबातील सदस्यच यात काम करतात, ज्यामुळे बाहेरून मजूर कामावर ठेवण्याचा खर्च वाचतो.

आव्हाने:

- **नैसर्गिक आपत्ती:** नैसर्गिक आपत्ती आणि रोगांच्या सार्थींचा समावेश होतो. यामुळे त्यांच्या उपजीविकेला गंभीर धोका निर्माण झाला आहे आणि ग्रामीण गरीब लोक सर्वाधिक प्रभावित झाले आहेत. काही नैसर्गिक आपत्तींमध्ये पूर, भूकंप, वादळे, आग, भूस्खलन इत्यादींचा समावेश होतो. नैसर्गिक आपत्तींमुळे जीवितहानी, मालमत्तेचे नुकसान आणि उपजीविकेचे नुकसान होते. ज्या ग्रामीण लोकांची उपजीविका जमीन आणि इतर नैसर्गिक संसाधनांवर अवलंबून असते, अशा समुदायांना नैसर्गिक आपत्तींमुळे मानवी भांडवलापासून वंचित राहावे लागते. लोक आपली पिके, पशुधन आणि उत्पन्नाचे स्रोत गमावतात, ज्यामुळे त्यांचे आर्थिक भांडवल नष्ट होते. याव्यतिरिक्त, लोकांनी आपली घरे गमावली आहेत; समुदायाकडे काहीही उरलेले नसते आणि ते आपत्तीतून सावरण्याचा प्रयत्न करत असतात. उत्पन्न आणि उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या संसाधनांच्या नुकसानीमुळे, नैसर्गिक आपत्ती दारिद्र्याला कारणीभूत ठरू शकतात. नैसर्गिक आपत्तीनंतर रोगांचा प्रादुर्भाव झाल्याने परिस्थिती आणखी बिकट होते. नैसर्गिक आपत्त्या (पूर, दुष्काळ) आणि रोगांच्या सार्थींमुळे कुटुंबाची आर्थिक आणि नैसर्गिक संपत्ती तात्काळ नष्ट होऊ शकते.
- **उपजीविकेसाठी शेती:** सुमारे ८५% भारतीय शेतकऱ्यांकडे २ हेक्टरपेक्षा कमी जमीन आहे, ज्यामुळे त्यांचे उत्पन्न मर्यादित राहते.
- **पर्यावरणीय आणि आर्थिक धोके:-** अनियमित हवामान, अपुरी पायाभूत सुविधा आणि सावकारांवर अवलंबून राहणे.

- **हंगामी स्वरूप:** शेती निसर्गावर (मान्सूनवर) अवलंबून असते, ज्यामुळे वर्षातील अनेक महिने अनेक कामगारांना उत्पन्नाशिवाय राहावे लागते.
- **कर्जाचे दुष्टचक्र:** शेतीसाठी लागणाऱ्या साधनांकरिता स्थानिक सावकारांकडून घेतलेली जास्त व्याजदराची कर्जे अनेकदा कायमस्वरूपी कर्जबाजारीपणा आणि आर्थिक संकटास कारणीभूत ठरतात.

ग्रामीण उपजीविकेचे महत्त्व:

- **आर्थिक स्थिरता आणि वाढ:-** शेती हा उत्पन्नाचा प्राथमिक स्रोत आहे, तर शेतीव्यतिरिक्त इतर व्यवसायांमध्ये (हस्तकला, मासेमारी, छोटे व्यवसाय) विविधता आणल्याने उत्पन्नाला महत्त्वपूर्ण स्थिरता मिळते.
- **अन्न सुरक्षा आणि पौष्टिक आरोग्य:** ग्रामीण उपजीविकेद्वारे समर्थित शाश्वत शेती पद्धती स्थिर अन्न पुरवठा सुनिश्चित करण्यासाठी आणि पौष्टिक, विविध आहारांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आवश्यक आहेत.
- **दारिद्र्य निर्मूलन आणि सामाजिक समानता:** कृषी उत्पादकता वाढवून आणि स्थानिक रोजगार निर्माण करून, ग्रामीण उपजीविकेचे उपक्रम ग्रामीण समुदायांना दारिद्र्यातून बाहेर काढण्याचे आणि त्यांचा एकूण जीवनमान सुधारण्याचे ध्येय ठेवतात.
- **शहरी स्थलांतर रोखणे:** ग्रामीण भागात विविध, व्यवहार्य रोजगार उपलब्ध करून दिल्याने स्थानिक लोकसंख्या, विशेषतः तरुण, कामाच्या शोधात गर्दीच्या शहरांमध्ये स्थलांतर करण्यापासून परावृत्त होतात.

- **सांस्कृतिक वारशाचे जतन:** या उपजीविका पारंपरिक पद्धती आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थांशी खोलवर जोडलेल्या आहेत, ज्यामुळे सांस्कृतिक ओळख टिकून राहते.
- **संसाधन व्यवस्थापन:** ग्रामीण उपजीविका नैसर्गिक संसाधनांवर (जमीन, पाणी, जंगले) अवलंबून असतात, त्यामुळे पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी त्यांचे शाश्वत व्यवस्थापन करणे महत्त्वाचे आहे।
- **जागतिक अन्न सुरक्षा:** ग्रामीण समुदाय शेती, पशुधन आणि मासेमारीद्वारे जगाला अन्नपुरवठ्याचा मोठा भाग पुरवतात.
- **आर्थिक आधारस्तंभ:** भारतासारख्या विकसनशील देशांमध्ये, सुमारे ६५-७०% लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते, ज्यामुळे ५ ट्रिलियन डॉलर्सच्या अर्थव्यवस्थेसारखी राष्ट्रीय आर्थिक उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी त्यांची उत्पादकता अत्यंत महत्त्वाची ठरते.
- **पर्यावरण संवर्धन:** जैवविविधता टिकवून ठेवण्यासाठी, जलसंपत्तीचे व्यवस्थापन करण्यासाठी आणि कृषी-वनीकरण व मृदा संवर्धनाद्वारे हवामान बदलाचे परिणाम कमी करण्यासाठी शाश्वत ग्रामीण पद्धती आवश्यक आहेत.
- **सांस्कृतिक जतन:** ग्रामीण जीवनशैली अनेकदा पारंपरिक ज्ञान, स्थानिक हस्तकला आणि प्रदेशाची सांस्कृतिक ओळख परिभाषित करणारा अद्वितीय वारसा जपते.

शासकीय उपक्रम:

- **डीएवाय-एनआरएलएम (दीनदयाल अंत्योदय योजना):** हा भारताचा एक प्रमुख कार्यक्रम आहे, जो ग्रामीण गरिबांना स्वयं-सहायता गटांमध्ये संघटित करून औपचारिक कर्ज, कौशल्य प्रशिक्षण आणि शाश्वत उपजीविकेसाठी सहाय्य प्रदान करतो.
- **मनरेगा:** ग्रामीण कुटुंबांना दरवर्षी किमान १०० दिवसांच्या सवेतन रोजगाराची हमी देतो.
- **आरएसईटीआय (ग्रामीण स्वयंरोजगार प्रशिक्षण संस्था):** ग्रामीण तरुणांना उद्योजकतेसाठी आणि स्वयंरोजगारासाठी कौशल्यपूर्ण बनवण्यावर लक्ष केंद्रित करते.
- **राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान (एनआरएलएम/डीएवाय-एनआरएलएम):** ग्रामीण विकास मंत्रालयाचा एक प्रमुख दारिद्र्य निर्मूलन प्रकल्प, जो स्वयं-सहायता गटांद्वारे (एसएचजी) स्वयंरोजगाराला प्रोत्साहन देतो.
- **स्वयं-सहायता गटांवर लक्ष केंद्रित:** हा कार्यक्रम गरिबांना औपचारिक पतपुरवठा मिळवण्यासाठी संघटित करतो आणि त्यांच्या उपजीविकेला बळकटी देतो.

निष्कर्ष:

- १) जगातील बहुतेक ग्रामीण भागांमध्ये, सुमारे ९०% लोकसंख्या उपजीविकेचे साधन म्हणून शेतीमध्ये गुंतलेली आहे. लहान प्रमाणावरील शेती, मासेमारी, पशुपालन आणि शेतीव्यतिरिक्तचे व्यवसाय हे या लोकसंख्येच्या उपजीविकेचे काही सामान्य मार्ग आहेत.

- २) ग्रामीण उपजीविका हे एक मोठे आव्हान आहे, कारण ही लोकसंख्या अनेकदा गरिबीच्या अवस्थेत असते, जिथे त्यांना जगण्यासाठी मूलभूत गरजांची कमतरता भासते.
- ३) ज्या ग्रामीण कुटुंबाकडे उत्पन्नाच्या विविध स्रोतांचे उपक्रम आहेत, त्या कुटुंबाला केवळ एकाच स्रोतावर अवलंबून असलेल्या कुटुंबापेक्षा आर्थिकदृष्ट्या तग धरण्याची अधिक चांगली संधी असते. त्यामुळे, शाश्वत ग्रामीण उपजीविका प्राप्त करण्यासाठी ग्रामीण भागात दर्जेदार शिक्षण आणि विविध कौशल्यांचे प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. ग्रामीण लोकसंख्येच्या प्रगतीसाठी, त्यांच्या कुटुंबांना आणि समुदायांना आधार देणाऱ्या वटिकवून ठेवणाऱ्या उपजीविकेच्या साधनांची आवश्यकता आहे.

समारोप:

ग्रामीण भागात राहणार्या लोकांसाठी शाश्वत उपजीविका अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत, परंतु त्यांच्या शाश्वततेसाठी ग्रामीण संसाधनांचे न्याय्य वितरण सुनिश्चित करणार्या धोरणांची, योजनांची आणि दृष्टिकोनांची आवश्यकता आहे. सरकार आणि खाजगी क्षेत्रासारख्या संस्था महत्त्वाच्या आहेत, परंतु विकास आणि शाश्वततेच्या प्रयत्नांमध्ये सहकार्य आणि समन्वय साधण्यासाठी त्यांना गावपातळीवर समन्वयाची गरज आहे. हे ध्येय साध्य करण्यासाठी, कृषी विस्तार प्रणालीने ग्रामीण लोकांच्या विकासाबाबतचा आपला दृष्टिकोन बदलला पाहिजे. विस्तार अधिकार्यांनी कठोर पुनर्कौशल्य आणि अभिमुखता कार्यक्रमांमधून जावे, जेणेकरून ते ग्रामीण परिस्थितीसाठी योग्य ठरतील. तसेच, विस्तार प्रणालीने ग्रामीण गरिबांना स्थानिक संसाधने, परिस्थिती आणि बाजाराच्या संधींना योग्य

अशी नवीन पिके, पशुधन, मत्स्यव्यवसाय आणि/किंवा इतर उद्योगांमध्ये यशस्वीपणे काम करण्यासाठी संघटित करून प्रशिक्षित केले पाहिजे. ग्रामीण भागातील लोकांना मदत करण्याची कोणतीही योजना सुरू करण्यापूर्वी, शाश्वत उपजीविकेची व्याख्या आणि शाश्वत उपजीविका आराखड्याचे घटक, जसे की मालमत्ता, संसाधनांपर्यंत पोहोच आणि धोरणे यांची माहिती असणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:

1. Chambers R, Conway G (1991) Sustainable livelihood-chambers and conway1991.pdf
2. Chowdhury AMR, Aminul Alam M, Ahmed J. Development knowledge and experience: from Bangladesh to Afghanistan and beyond. Bull World Health Organ. 2006;84(8):677–681. doi: 10.2471/BLT.05.028332. [DOI] [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]
3. Cohen CR, Steinfeld RL, Weke E, Bukusi EA, Hatcher AM, Shiboski S, Weiser SD (2015) Shamba Maisha: pilot agricultural intervention for food security and HIV health outcomes in Kenya: design, methods, baseline results and process evaluation of a cluster-randomized controlled trial. SpringerPlus 4(1):122. 10.1186/s40064-015-0886-x [DOI] [PMC free article] [PubMed]
4. Ellis F (1996) Rural livelihood diversity in developing countries: evidence and policy

- implications, (40). Retrieved from <http://ww.smallstock.info/reference/ODI/odinrp40.pdf>
5. Ellis Frank. Household strategies and rural livelihood diversification. *Journal of Development Studies*. 1998;35(1):1–38. [[Google Scholar](#)]
6. Ellis Frank. The Determinants of Rural Livelihood Diversification in Developing Countries. *Journal of Agricultural Economics*. 2008;51(2):289–302. [[Google Scholar](#)]
7. Fabusoro E., Omotayo A. M., Apantaku S. O., Okuneye P. A. Forms and Determinants of Rural Livelihoods Diversification in Ogun State, Nigeria. *Journal of Sustainable Agriculture*. 2010;34(4):417–438. [[Google Scholar](#)]
8. Khatun D, Roy BC (2012) Rural livelihood diversification in West Bengal: determinants and constraints. *Agric Econ Res Rev* 25(1)
9. Kollmann Tobias R., Bortolussi Robert, MacDonald Noni E. MicroResearch – Finding sustainable solutions to local health challenges in East Africa. *Journal of Infection*. 2015;71:S97–S100. doi: 10.1016/j.jinf.2015.04.022. [[DOI](#)] [[PubMed](#)] [[Google Scholar](#)]
10. MacDonald N., Kabakyenga J. Microresearch: borrowing from the microfinance experience. *Canadian Medical Association Journal*. 2008;179(5):399–399. doi: 10.1503/cmaj.081123. [[DOI](#)] [[PMC free article](#)] [[PubMed](#)] [[Google Scholar](#)]
11. Moll HA. Microfinance and rural development: a long-term perspective. *J Microfinance/ESR Rev*. 2005;7(2):13–31. [[Google Scholar](#)]
12. Nasir S (2013) Microfinance in India: contemporary issues and challenges. *Middle-East J Sci Res* 15(2):191–199. 10.5829/idosi.mejsr.2013.15.2.2306 [[DOI](#)]
13. Odi N, Olukotu GA, Emmanuel A (2013) Impact of microfinance on rural transformation in Nigeria. *Int J Bus Manag* 8(19):99–106. 10.5539/ijbm.v8n19p99 [[DOI](#)]
14. Quirós R, Gonzalez-Vega C (2007) LATIN AMERICA COSTA RICA FINCA
15. Seiber EE, Robinson AL (2007) Microfinance investments in quality at private clinics in Uganda: a case-control study. *BMC Health Serv Res* 7:168. 10.1186/1472-6963-7-168 [[DOI](#)] [[PMC free article](#)] [[PubMed](#)]
16. Sharma A (2001) Developing sustainable microfinance systems. Asian Development Bank:

- At www.Unescap.org/drpad/projects/fin_dev2/adbsharma.Pdf, 21 Oct 2003
17. Swope T. Microfinance and poverty alleviation. Rollins Undergraduate Res J. 2007;2(1):9. [[Google Scholar](#)]
18. Yadav Rajesh K. Significance of Microfinance Institutions in Rural Development of India. International Letters of Social and Humanistic Sciences. 2014;21:84–90. [[Google Scholar](#)]
19. [Maharashtra State Rural Livelihood Mission | Rural Development and Panchayat Raj Department | India](#)
20. [Rural Livelihood - PMC](#)
21. [Rural Livelihoods in India - Introduction and Sources of Income](#)
22. [Rural Livelihood Project - Gram Vikas](#)
23. [SATHEE: Chapter 07 Rural Livelihoods](#)
24. <https://www.iied.org/tag/rural-livelihoods?gad>
25. [UPSC Note on Polity Class 6: Rural Livelihoods by Unacademy](#)
26. [Rural India Livelihoods Project | 3ie](#)
27. [Rural livelihood diversification and household well-being: Insights from Humla, Nepal - ScienceDirect](#)